

1.1. Економічна безпека як багаторівнева система: суть та складові

Стрімкий розвиток ринкової економіки в Україні кардинально змінило як організаційно-правовий статус підприємств, так і середовище їх зовнішньої взаємодії з інститутами держави і ринку, що в свою чергу призвело до зміни соціально-економічних чинників, які раніше забезпечували стабільний і стійкий режим роботи підприємств, а тепер частково втратили свою функціональну здатність або взагалі були замінені новими чинниками, що мають складнішу природу і суперечливі наслідки своєї дії на підприємствах. Ця обставина породила потребу розроблення такої системи управління підприємствами, як економічна безпека їх діяльності.

Поняття «економічна безпека» та її структурні, функціональні компоненти, почали вивчатися в Україні відносно недавно, з початку 90-х років минулого століття, що пов'язано із здобуттям Україною незалежності, формуванням державності, становленням національних, зокрема економічних інтересів. Проте за цей порівняно короткий проміжок часу напрацьовано специфічний категоріальний апарат з використанням невластивих класичній економічній науці термінів („загроза”, „індикатор безпеки”, „порогове значення” тощо), сформовано відповідний йому методологічний інструментарій аналізу, що свідчить про створення окремої підгалузі економічних досліджень – науки, яка займається вивченням теоретико-методологічних засад забезпечення економічної безпеки держави і має назву „екосестейт”.

Однак, вчені допоки не дійшли згоди щодо засадничих категорій зазначеної вище науки, в тому числі – й щодо її ключового визначення – поняття „економічна безпека”. Водночас спроби виробити специфічний аналітичний інструментарій щодо оцінки економічної безпеки та аналізу ефективності поточних рішень у сфері економічної політики часто лише поглиблює сумніви в коректності підходів, що мають місце в цій сфері.

Етимологічно термін „безпека” походить із грецької і означає „володіти ситуацією”. Методологічно поняття „економічна безпека” виводиться вченими, насамперед, з поняття „національна безпека”. Останнє має формалізоване визначення у схваленому Верховною Радою України у червні 2003 року Законі „Про основи національної безпеки України”, де національна безпека розглядається як „захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам”. Закон також визначає основні сфери національної безпеки, серед яких: зовнішньополітична, сфера державної безпеки, воєнна сфера та сфера безпеки державного кордону України, внутрішньополітична сфера, економічна сфера, соціальна та гуманітарна сфера, екологічна сфера, інформаційна сфера [2].

У більш загальному аспекті економічна безпека держави – це характеристика, суть якої полягає в нормальному функціонуванні економічної системи взагалі, можливості нормальної роботи внутрішньої економічної системи та безболісного включення у світову економічну систему. Коло суб'єктів економічної безпеки охоплює не тільки державу, а й підприємство та особу, які здійснюють самостійну діяльність і забезпечують власну економічну безпеку. Тому, можна виділити основні елементи системи економічної безпеки: суб'єкти, об'єкти, загрози та ризики (рис.1).

Саме такі елементи в сукупності дають змогу забезпечити сталий економічний розвиток держави, реалізуючи свої інтереси в глобалізованому економічному середовищі, та здатність протистояти наявним та виникаючим загрозам.

Взагалі можна виділити п'ять основних підходів до визначення економічної безпеки держави:

перший базується на визначенні економічної безпеки як певної сукупності умов або потенціалів забезпечення цільових параметрів безпеки;

другий – на визначенні економічної безпеки як певного стану чи рівня розвитку економіки;

третій – на визначенні економічної безпеки як процесу, спрямованого на запобігання загрозам та реалізацію економічних інтересів;

четвертий базується на відтворювальному підході;

п'ятий – на ціннісному підході. Таким чином, економічну безпеку в одних випадках трактують як сукупність умов і чинників, що забезпечують незалежність національної економіки, її стабільність і стійкість, здатність до постійного оновлення і самовдосконалення; в інших – як стан і тенденції розвитку захищеності життєво важливих інтересів суспільства та його структур від внутрішніх і зовнішніх загроз, а також результат соціальної діяльності щодо забезпечення безпеки особи, суспільства, держави.

Рис. 1. Основні елементи системи економічної безпеки держави

Одночасно, існує таке розуміння безпеки, як такий стан економіки, за якого забезпечується усунення або нейтралізація загроз корінним національним інтересам країни і самому її існуванню. Тобто наявні визначення економічної безпеки розкривають окремі складові частини цього

багатогранного та багатофункціонального явища. Але у своїй єдності вони дають всебічне його розуміння.

Виходячи з цього, можна зазначити, що економічна безпека є складним і багатоплановим суспільним явищем, яке характеризується різними сутнісними ознаками та формами прояву. З позицій багатостороннього підходу визначення поняття „економічна безпека” нерозривно пов’язане з такими поняттями як:

„*інтереси*” (національні, державні, індивідуальні, корпоративні, суспільні і т.д.);

„*стійкість*” (національної економіки, економічного розвитку, соціально-економічної системи і т.д.);

„*незалежність*” (економіки від зовнішніх ринків, вироблення національної економічної стратегії без зовнішнього впливу);

„*відтворення*” (зважаючи на те, що головним життєво важливим інтересом в економічній сфері для суб’єкта будь-якого рівня – від особи до держави – є відтворення свого існування).

Дослідження даної проблеми у такому контексті переконує, що економічна безпека – це не лише дієздатність самої держави, тобто її спроможність реалізовувати власні владні рішення, а й можливість для економічних суб’єктів різних рівнів діяти відповідно до своїх базових інтересів, проте в загальному руслі зміцнення економічної безпеки країни. Зазначений підхід може бути застосований як до економічного відтворення індивідуума, суб’єктів господарської діяльності різного роду (відтворення капіталу) і держави (економічна сторона відтворення держави як інституту – забезпечення економічної основи для стабільного виконання покладених на неї функцій), так і до суспільного відтворення як такого, яке є інтегральним показником і свого роду підґрунтям економічної безпеки країни, що узагальнює поняття економічної безпеки індивідуума, суб’єктів господарської діяльності і держави. Беззаперечно, координуюча і керівна роль у процесі забезпечення економічної безпеки країни має належати

державі, дії якої у цьому разі входять у певне заперечення інтересів власної економічної безпеки. Проте така суперечність об'єктивно зумовлена функцією держави як гаранта національних інтересів. Дана методологія відкриває шлях до дослідження одного з найбільш фундаментальних чинників впливу на стан економічної безпеки країни – способу та ступеня узгодженості індивідуальних, корпоративних та національних інтересів.

Отже, економічну безпеку необхідно розглядати як базову складову національної безпеки, її матеріальну основу і, разом з тим, як взаємозв'язану систему певних рівнів (рис. 2).

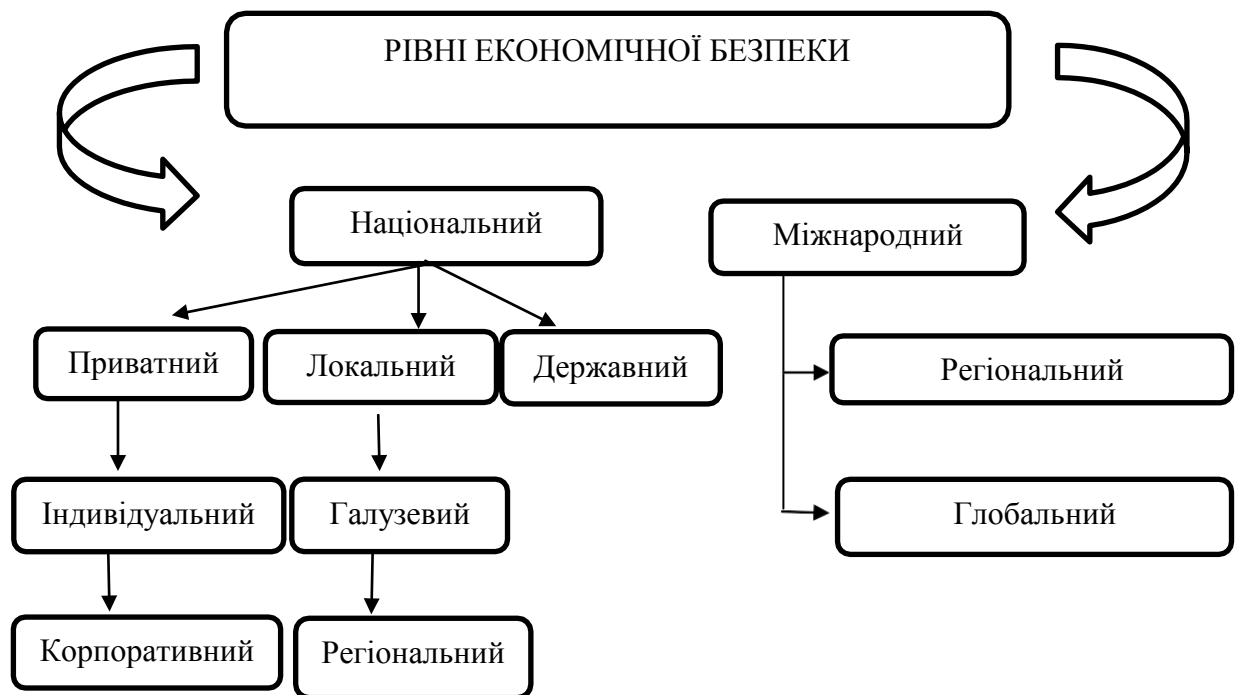

Рис. 2. Рівні економічної безпеки

Це означає, що стан національної безпеки держави залежить від життєздатності економіки, її ефективності, мобільності, конкурентоспроможності. Забезпечення економічної безпеки є виключною прерогативою держави.

Одне з перших завдань при створенні та забезпеченні системи економічної безпеки, як складової цілісної системи національної безпеки

держави має визначення національних економічних інтересів. Адже саме від цього залежить вироблення ефективних засобів їх реалізації і захисту, а розробка концепції і стратегії забезпечення економічної безпеки завжди спирається на довгострокові національні економічні інтереси [1].

Національні економічні інтереси – це життєво важливі матеріальні, інтелектуальні цінності, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує економічний суверенітет держави, її незалежність у розробці економічної політики та реалізації управлінських рішень, стійкість національної економіки, її відтворення та прогресивний розвиток.

Для проведення аналітичної та прогностичної діяльності відповідні державні органи повинні визначати національні економічні інтереси, досліджувати їх взаємодію, співвідношення пріоритетності тощо. Можна застосовувати таку класифікацію національних економічних інтересів (рис. 3).

На макроекономічному рівні та рівні підприємства змістовне наповнення понять «економічна безпека» або його антоніма – «економічна небезпека» розрізняються формами і масштабами прояву небезпеки і методами парирования загроз. Загроза економічної безпеки може бути визначена як якийсь збиток, інтегральний показник якого характеризує ступінь зниження економічного потенціалу за визначений проміжок часу. Під загрозою розуміється сукупність умов, процесів, чинників, що перешкоджають реалізації національних економічних інтересів і створюють небезпеку для них і суб'єктів господарської діяльності [3].

Загрози економічній безпеці – це сукупність наявних та потенційно можливих явищ і чинників, що створюють небезпеку для реалізації національних інтересів у економічній сфері.

Розробка програми першочергових та довгострокових заходів щодо забезпечення економічної безпеки і практичні кроки у цьому напрямку мають спиратися на чітке розуміння загроз економічній безпеці.

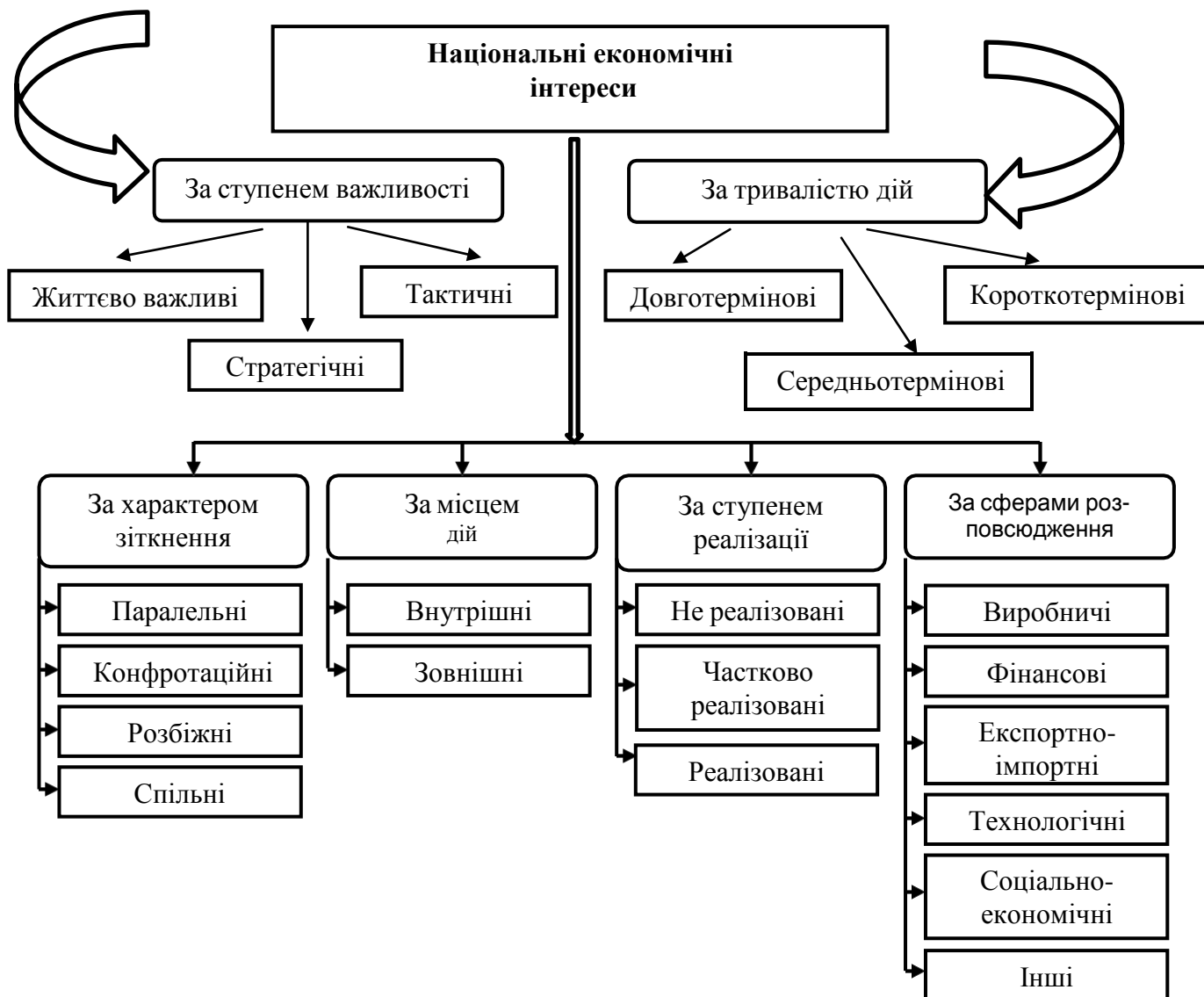

Рис. 3. Класифікація національних економічних інтересів

Для створення надійної системи забезпечення економічної безпеки держави потрібен ефективний механізм визначення загроз національним інтересам, що створюють безпосередню небезпеку економічній системі, порушуючи цим самим процес суспільного відтворення. Постійне ж відстеження і визначення основних загроз економічній безпеці значно полегшує її підтримання на належному рівні, а також дає можливість своєчасно розробляти і здійснювати практичні заходи щодо зниження негативного впливу загроз чи їх повної ліквідації. Однак, аналогічно тому, як не існує єдино прийнятого визначення поняття „економічна безпека”, так

само не існує єдиного, постійно визначеного переліку загроз національним економічним інтересам. Вони видозмінюються в залежності від стану та рівня розвитку економічної системи і для кожної окремо взятої держави відрізняються характером та рівнем гостроти. Можна застосовувати таку класифікацію загроз економічній безпеці (рис. 4).

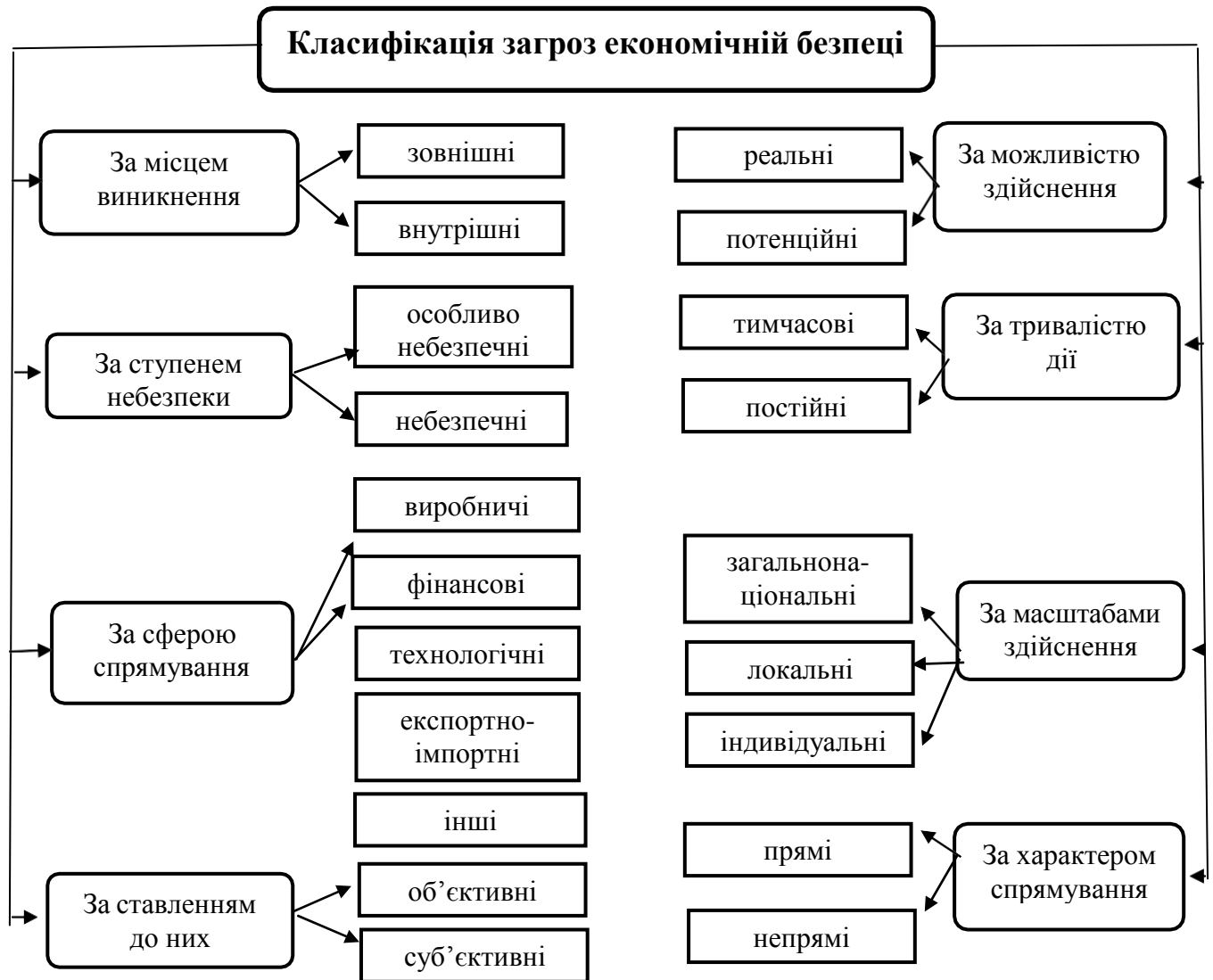

Рис. 4. Класифікація загроз економічній безпеці

З метою прийняття державними органами обґрунтованих рішень необхідний моніторинг індикаторів (показників) економічної безпеки, який передбачає перш за все фактичне відстеження, аналіз і прогнозування найважливіших груп економічних показників.

Індикатори економічної безпеки – це реальні статистичні показники розвитку економіки країни, які найбільш повно характеризують явища і тенденції в економічній сфері. Особливу увагу слід зосередити на таких загальних індикаторах економічної безпеки:

- валовий внутрішній продукт (ВВП);
- темп інфляції;
- дефіцит бюджету;
- рівень безробіття;
- економічне зростання;
- рівень та якість життя;
- енергетична залежність;
- інтегрованість у світову економіку;
- сальдо експорту-імпорту;
- стан демографічних процесів;
- державний внутрішній та зовнішній борги;
- рівень тінізації економіки.

Конкретизований перелік основних індикаторів оцінки економічної безпеки України наведений у Методиці розрахунку рівня економічної безпеки України.

Невід’ємною складовою визначення рівня економічної безпеки є не лише встановлення певного набору індикаторів економічної безпеки, але й їхніх порогових/граничних значень.

Порогові/граничні значення індикаторів економічної безпеки – це кількісні величини, порушення яких викликає несприятливі тенденції та загрозові процеси в економіці.

Наближення індикаторів економічної безпеки до їх гранично допустимої величини свідчить про наростання загроз соціально-економічній стабільності суспільства, а перевищення граничних, або порогових значень – про вступ суспільства в зону нестабільності і соціальних конфліктів, фактично про реальну загрозу економічній безпеці. Зважаючи на зазначене,

економічну безпеку держави часто трактують як деякий стан, що задовольняє визначений набір порогових значень показників-індикаторів. Такий підхід має право на існування, оскільки він дозволяє зафіксувати деякий зріз економічної ситуації як основу для прийняття управлінських рішень. Проте економічну безпеку доцільно розуміти ширше, як прогресуюче і динамічне явище, оскільки економіка не може розглядатися як щось статичне. Якщо в державі спостерігається розвиток і економічне зростання, то економічна безпека зміцнюється і закріплюється, а її порогові значення зміщуються у бік вищих значень, або ж вводяться нові індикатори, що відображають новий рівень і новий якісний стан економічної системи. Економічний спад і економічна криза супроводжуються, як правило, загрозами і небезпеками стабільності соціально-економічній ситуації і призводять до наближення показників до гранично допустимого рівня індикаторів безпеки. Відповідно динамічність конкретних порогових величин індикаторів економічної безпеки породжує значні труднощі для їхнього апріорного визначення, відтак вони навряд чи можуть бути визначеними на певний тривалий термін, а тим більше, запозичені з досвіду інших країн. Тому розробка системи порогових значень індикаторів економічної безпеки – одне із найактуальніших і важливих завдань економічної науки.

Таким чином, суперечливість багатьох теоретико-методологічних аспектів потребує теоретичного обґрунтування і розробки цілої низки нових категорій, критеріїв та індикаторів, що дозволяють описати і проаналізувати базисні тенденції економічної безпеки і систему заходів щодо її забезпечення.

Світовий досвід розв'язання проблем економічної безпеки свідчить про необхідність удосконалення концептуального забезпечення економічної безпеки у зовнішньоекономічній сфері України, використання позитивних ознак глобалізації для цілей суспільного розвитку держави та пріоритетності забезпечення національних економічних інтересів під час формування зовнішньої та внутрішньої політики. Для України, найбільш оптимальна

модель забезпечення економічної безпеки може базуватися на поєднанні ресурсів, стабільності, керованості і дозованого економічного ризику в тих сферах господарювання, де можливо отримати максимальну соціально-економічну поточну ефективність, а також створити сприятливі умови для перспективних інноваційних проектів. Реалізація такої моделі економічної безпеки передбачає раціональне використання точкових технологій господарювання, зорієнтованих на максимальну результативність у мінімально стислі терміни. Тому, лише поєднання теоретичних засад і концепцій з практичними діями дозволить створити надійний механізм забезпечення економічної безпеки

Література до розділу 4.7:

1. Амоша О.І. Економічна безпека: концептуальне визначення та механізм забезпечення / О.І. Амоша, О.Ф. Новікова, Р.В. Покотиленко та ін. // *Фундаментальні орієнтири науки (гуманітарний та соціально-економічний напрями)* : Збірник статей за матеріалами проектів Державного фонду фундаментальних досліджень. – 2015. – С. 340–354.

2. Закон України «Про основи національної безпеки України» від 19.06.2003 № 964-IV

3. Про Концепцію (основи державної політики) національної безпеки України : Постанова Верховної Ради України від 16.01.1997 № 3/97-ВР. // *Відомості Верховної Ради*. – 1997. – № 10. – С. 85.